

LITTERATUR

UDDEHOLMS HISTORIA

Av fil. dr ALF ÅBERG

Den brukshistoriska forskningen är väl ett av de områden, där man klarast märker de nya tendenserna i historiskrivningen. Man undviker allmänna omdömen och strävar i stället efter att steg för steg lösa problemen. Och medan man tidigare helt naturligt främst förlade forskningarna till de centrala myndigheternas arkiv, söker sig nu forskarna också ut på fältet till de lokala och privata arkiven, där de kan hoppas finna en god del av grundmateriale till vår ekonomiska och sociala historia. Till denna kategori hör bruksarkiven, vars räkenskapsserier ibland går ända tillbaka till tidigt 1700-tal. Kompletterade med handlingarna i bergskollegii arkiv är de en första rangens källa, en hittills föga bevandrad väg till det okända Sverige.

Det är självfallet att riksarkivarien *Ingvar Andersson* flitigt utnyttjat företagets gamla och välbevarade arkiv under de mångåriga forskningarna, som nu resulterat i det förnämliga verket om »Uddeholms historia» (Norstedts, 1960). Med arkivhandlingarnas hjälp har han kunnat klarlägga det värmländska brukets utveckling från grundläggningen år 1668 och ända fram till nyorienteringen vid det första världskrigets början, då Uddeholm var på väg att vinna marknad för sina kvalitetsprodukter på alla kontinenter.

Efter en lysande inledning om Värmlands odlingshistoria och industriella

kolonisering ger författaren i en rad kapitel en bred och medryckande skildring av de tekniska landvinningar och ekonomiska förändringar, som gjorde det möjligt för Uddeholm att överleva bruksöden under 1800-talet och förvandlas till en världsindustri. Från den första stångjärnshammaren vid Stjernsfors i nedre Uvån växte företaget ut i etapper och är i dag spritt över hela östra och södra Värmland med Uddeholm som förvaltningscentrum och med omkring 15 000 arbetare i skogen och vid verken. Han dröjer med rätta utförligt vid några av de män, som stått i spetsen för denna utveckling. Johan Karlström hette mannen, som grundlade företaget under hårda rättsliga och handgripliga strider med de finska nybyggarna. Mot sig hade han också de gamla bergsmännen och andra storföretagare i den värmländska bruksbygden. Detta vilda drama om fyra medtävlare, som kämpar på liv och död, alla drivna av sina livsintressen eller våldsamt maktvilja, har — säger författaren — i sin brutalitet en logisk fasthet, som är utmärkande för Sveriges tidiga industrihistoria. Sin första stora expansion fick Uddeholm under 1700-talet, då Bengt Gustaf Geijer d. ä. ledde brukets öden, outtröttlig i uppslag och enveten och ihärdig i kampen mot de hinder, som myndigheterna reste för en utvidgning av driften. Till de verk-

ligt dominerande gestalterna hör också Jonas Wærn, som under 1800-talets förra hälft vidgade bruksbygden uppåt Klarälven, byggde upp en sågverksindustri och förbättrade kommunikationerna med yttervärlden. Med sin liberala och sociala inställning, djärv, ny-skapande och idealistisk, var han en föregångare till den moderne företagaren.

Den mest fascinerande upplevelsen för en historiker, som första gången besöker ett gammalt bruksföretag, är kanske själva mötet mellan bruket och den omgivande naturen. Man känner starkt sammanhanget dem emellan: bygden har satt sin prägel på bruket, som i sin tur har bidragit till att omvandla bygden. Mitt i den svårkuvade naturen ligger ett samhälle med särpräglad kultur, som formats av människor och händelser i det förgångna. För den som är utrustad med någon förståelse och fantasi är det en sällsam känsla att vandra den gamla bruksgatan fram: här finns ännu ett starkt och levande samband med traditionen och det historiska förflutna, som på många andra håll gått förlorat under den industriella omvandlingen av vårt land.

Trots att Ingvar Andersson är utomordentligt väl hemmastadd i Uddeholmsbygden, har hans skildring ännu kvar något av det första besökets fräscha upplevelser och intryck. Det nya greppet i denna brukshistoria är också hans strävan att se sambandet mellan bygden, företaget och människorna. När han redogör för denna odlingshistoria, nöjer han sig inte med utsökta citat ur arkiven eller de historiska arbetena utan berättar också — åskådligt, populärt och stilfullt — vad han själv sett och upplevat under sina strövtåg. Den klassiska skildring han ger av bygdens förvandling under den stora bruksdöden är ett exempel härpå. Rationaliseringsprocessen ledde till

de många små samhällenas förintelse, konstaterar han, och det är viktigt att samla och bevara de materiella och andliga spillror, som ännu finns kvar av det gamla. »Det är lätt att se dem. Östra Värmland är ett landskap fyllt av ruiner. Resterna av bruksbebyggelsen från tiden före den moderna industriens genombrott kan ingen undgå att märka, som färdas genom landet. Tre hundra års historia är ännu klart förnimbar ur dessa kvarlevor, dessa monument i spillror.»

Bygden och bruket stod i nära förbindelse med varandra. Bönderna i bruksområdet var för sin utkomst beroende av kolning och körningar till bruket. Från brukets egna gårdar utlärdes nya jordbruksmetoder, och livsmedel till brukssamhället levererades från hela den kringliggande bondebygden. Flera av de äldsta och vackraste kyrkorna i området tillkom som en ren följd av den industriella expansionen. På skilda områden tjänade bruket som en mäktig och impuls-givande kulturfaktor i bygden.

Högst når Ingvar Andersson i de kapitel, där han behandlar den provinsbetonade brukskulturen. Förvaltningen i bruksbygden ombesörjdes från de små vackra herrgårdar, som vi också känner från Erik Gustav Geijers och Selma Lagerlöfs Värmlands-skildringar. På dessa gårdar utvecklades en frisk och rustik kulturform, som var säregen för 1700- och 1800-talets Sverige. De regelbundna festerna var öppna för brukets egen medelklass liksom för provinsadeln och ämbetsmännen. Vid sidan av dessa glada divertissement förekom det också andra uttryck för ett kultiverat umgängesliv. Man läste fransk och engelsk litteratur, skrev poesi efter förmåga och musicerade flitigt. Människorna på bruket följde noga med vad som skedde utanför deras värld. De studerade lärda tidningar och Veten-

skapsakademiens handlingar. De diskuterade politik, svärmade för naturen och upplevde den franska revolutionens idékamp. Det var ingen själlös glädje, säger Geijer i sina »Minnen»: »Jag har sett världen och tänker nu med beundran tillbaka på den sant mänskliga bildning, som levde i denna lantliga krets.»

Med herrgården som centrum utbreddes sig det lilla samhället med bruksgårdar och arbetarbostäder, hyttor, hamrar och kolhus. Smederna bildade det naturliga toppskiktet bland brukets arbetare; de bar nästan alltid släktnamn och bland dem förekom också vallonska namn. Huvudmassan av befolkningen utgjordes av arrendatorer, torpare och dagsverkare. En central plats i samhället intog handelsboden. Räkenskaperna visar att brukets anställda var djupt skuldsatta i affären och detta gällde också kol- och förbönderna. Brukspatronerna gjorde inte något försök att begränsa kreditgivningen, som var typisk för arbetarpolitiken under det förindustriella skedet. De skuldsatta kunde inte flytta, förrän de befriat sig från sin skuld, och creditsystemet gav därför brukets ägare möjlighet att på sina villkor binda de anställda vid sin tjänst.

Skuldsättningen ökade under miss-

växtåren och framkallade ibland oroligheter bland de anställda. Missväxten och inflationen under 1700-talets senare år tvingade bruksledningen att avskrivna en del av skulderna och samtidigt höja lönerna för de mera kvalificerade arbetarna. Från företagets sida gjordes också andra försök att råda bot på det rådande systemet. Författaren dröjer särskilt vid det program, som uppgjordes av Torsten Rudenschöld, den märklige samhällsreformatorn och skolmannen, som på 1830-talet var förvaltare på Stjernfors. Hans program ansågs alltför radikalt för sin tid och han måste lämna sin anställning, men hans tankar hörde framtiden till.

Ingvar Anderssons välskrivna och trots det stora formatet lättlästa bok drar upp de väsentliga utvecklingslinjerna och tecknar ingående några av de gestalter och händelser, som omskapat Uddeholmsföretaget. Kanske är det ändå inte själva karaktären av företagsmonografi som gör denna bok till ett av de bestående historiska verken. Bokens främsta styrka ligger enligt min mening i de lockande kulturella och sociala problem författaren ställer och de eggande impulser han ger till fortsatt forskning i de försummade och bortglömda bruksarkiven.